

**ՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԻ ՈՐՈՆՄԱՆ
ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
(Դեկտոր Երվանդ Ֆրանգյան)**

Առև Երրինյան
քաղաքական գիտությունների դեկտոր, պրոֆեսոր

*Առհասարակ պատմությունը , առավել ևս
մարդկային մտքի զարգացման պատմությունը
միանգամայն ուսանելի և կրթիչ է:
...Ով գուրկ է/.../ պատմական հայացքից
Նրա զաղափարները այս կամ այն չափով մշուշային են,
ինչպես և նրա գնահատությունը թերիի, անճիշտ:
Է. Ֆրանգյան*

Ակներև է, որ ազգային պետականության ստեղծումն ու Հայրենիքի վերածնունդը կայուն ազգային արժեքների հիմքի վրա, զուգորդված քաղաքակիրթ մարդկության, ծանրակշիռ ձեռքբերումների հետ, նրանց, այո՛, համադրումով չէր իրականանալու առանց Հայոց նորօրյա “Sturm und Drang” /“Փոթորիկ և Գրոհ-ի”/: Փաստ է Նաև, որ Հայոց Նոր ազատամարտին նախորդած շրջանում և նրա ընթացքում Հայ մտավորականությունը, չհաշված հազվագյուտ բացառությունները, չկարողացավ իր զգրոցից հանել ու նույն Հայրենիքի հոգևոր վերածննդի սեղանին դնել քիչ թե շատ արժեքավոր որևէ ստեղծագործություն, որը պատկաներ զրականությանը, արվեստին, փիլիսոփայությանը կամ հոգևոր մշակույթի այլ ոլորտին: Այդ իսկ պատճառով, մի պահ վերանալով ժամանակի և տեղի պարագայից, տեղին է վկայակոչել Միմոն Վրացյանին. “Հայ կյանքը հարուստ չէ ճշմարիտ մտավորական ուժերով, մանավանդ գիտական-տեսական հարցերով զբաղվող անհատներով”:

Սակայն, այդուհանդերձ, նկատենք տվյալ պարագայում այսօրվա տեսական պրպտումների դժվարին գործընթացին իր օգնությունն է բերում անցյալի հայ մտավորականությունը, ըստ էության մինչև վերջ ծառայելով հայ ժողովրդի բազմադարյան երթին, օրինակ ու մեկնակետ

ծառայելով նոր սերնդին: Ազգային փիլիսոփայության բնագավառում այդ «սակավորություններից մեկը» ԵՐՎԱՆԴ ՖՐԱՆԳՅԱՆԸ է /1878-1928/, արհեստավարժ փիլիսոփան, փիլիսոփայական ավանդույթներով հարուստ Գերմանիայում մասնագիտացած ազգային մտավորականն ու քաղաքական գործիչը, որը երկու տասնամյակից ավելի զբաղվել է փիլիսոփայական հետազոտություններով և իրեն նվիրել Հ.Յ. Դաշնակցության արժեհամակարգի պատմափիլիսոփայության հիմնավորման գործին և իրենից հետո թողել բարձրարժեք գործերով հարուստ ժառանգություն:

Եվ թեմատիկայի, և ժամանակային ընդգրկման առումով նրա ստեղծագործական գործունեությունը բաժանվում է երկու շրջանի՝ միևնույն կտրական և հետդոկտրինականի: Այն սահմանորոշվում է 1913-ին "Michailowsky als Philosoph und Soziolog" (Berlin, 1913) դոկտորական թեզի հաջող պաշտպանությամբ: Առաջին շրջանը բնորոշվում է հիմնականում ընդհանուր փիլիսոփայությանը նվիրված գործերով, իսկ երկրորդն ավելի «կոնկրետ» հետազոտություններով՝ նվիրված Հ.Յ. Դաշնակցության պատմափիլիսոփայության ու ազգային գաղափարախոսության հիմնախնդիրներին:

Անշուշտ, Ֆրանգյանի մտահորիզոնն ունեցող մտածողը պետք է ընդգրկեր և քննության նյութ դարձներ փիլիսոփայական գիտության ու ժամանակաշրջանի հարցերի լայն շրջանակ: Նա այդպես էլ վարվել է: Սակայն նրա ստեղծագործության լեյտմոտիվը, որ կարմիր թելի նման անցնում է հետազոտությունից հետազոտություն, անընդհատ հղկվում ու հարստանում, պատմական իրապաշտության ամբողջական համադրույթն է, նրա փիլիսոփայական հենքի՝ համադրական մոնիզմի ընդգրկուն վերլուծությունը: /„Ըստ համադրական մոնիզմի, չկա ոչ գոտ կամային գործընթաց ինքնին, ոչ զգացումային, և ոչ էլ իմացական-մտային, այլ կա մի գործընթաց, որի մեջ ձուլված են, ակունդելի կերպով միացած են և սա, և երկրորդը, և երրորդը.../:

Այս խնդրով Ֆրանգյանը զբաղվել է ստեղծագործական կյանքի ողջ ընթացքում: Նա մեծ հաջողությամբ կարողանում է բացահայտել Հ.Յ. Դաշնակցության պատմափիլիսոփայական ընկալումը: Փորձում է մշակել «ընդհանուր, ընդգրկող տեսակետ համաշխարհային պատմության մասին»՝ հասկանալու համար նրա «ծագումը, ընթացքը և նրա վախճանը»՝

ձգտելով ունենալ հայեցակետ պատմության զարգացման վերաբերյալ, մշակել նրա հետազոտական մեթոդը: Նպատակը պարզ է ու գործնական. մտնել պատմական լաբիրինթոսի մեջ, ըմբռնել նրա ընթացքը և ոգին, և միևնույն ժամանակ կարողանալ ողջ խորությամբ և լայնությամբ հասկանալ պատմության անցյալը և երկայնի շնորհիվ և ընդհանրապես երկուսն անցյալի միջոցով, ինչպես և կանխատեսել պատմական հեռանկարը, պատմության ապագա ընթացքը:

Առաջադրված հարցի լուծման համար Ֆրանգյանը հարցը դնում է ուղղակիորեն «Ո՞րն է պատմահասարակական զարգացման առաջ մղիչ ուժը»՝ «*primum movens*»-ը: Եվ նկատում է. մեկը պատմության գլխավոր ազդակը համարում է կրոնը, կրոնական զգացումը, երկրորդը՝ տնտեսությունը, տնտեսական շահը, երրորդը՝ ռասան, չորրորդը՝ ցեղային-ազգային բախումները, հինգերորդը՝ աշխարհագրական դիրքն ու պայմանները, վեցերորդը՝ հոգեբանությունը, հոգեկան ուժերը, յոթերորդը՝ «մեծ մարդիկ», ութերորդը՝ միտքը,, և այլն, և այլն: «Մակայն մենք չենք ուզում, - նկատում է Ֆրանգյանը, - պատմությունը նեղ, միակողմանի կերպով դիտել և ըմբռնել»: Այդպիսի ուղղություններ են պատմական մատերիալիզմը և պատմական իդեալիզմը:

Բայց կա մի ուղղություն, որը «վեհորեն, բարձր է կանգնած և հեռու է միակողմանիությունից»: Նա պատմական գործընթացը դիտում է ամբողջական ընթացքի մեջ: Այդ ուղղությունն է պատմական իրապաշտությունը կամ համադրական /սինթետիկ/ հայեցողությունը: Նրա ելակետը և մեկնակետը հասարակական զարգացման այս կամ այն գործոնը, տարրը չէ. այլ բոլոր տարրերն իրենց ընդհանուր կապակցության, ընդհանուր զարգացման մեջ: Նա չի առանձնացնում այս կամ այն տարրը և չի տալիս նրանցից որևէ մեկին առաջնային նշանակություն: Այլ մոտենում է պատմության լուսաբանությանը և մեկնությանը ոչ կանխակալ և նախորոշված միտումներով: Նա նկատի ունի պատմական գործընթացը նրա բաղկացուցիչ տարրերի ամբողջության մեջ: Նա շեշտում և ճանաչում է այդ բազմապիսի տարրերի «իրար պատկանելությունը և փոխազդեցությունը»: Նրանք գտնվում են հավերժական փոխգործության մեջ՝ փոխադարձաբար պայմանավորելով միմյանց: Ու՛ հասնդես են զալիս պատմական զարգացման մեջ միասին և առաջ մղիչ ուժ են:

Ասվածից, այդուհանդերձ, չպետք է հետևություն կատարել, թե պատմական ռեալիզմը չի տեսնում, որ տարբեր դարաշրջաններում, պատմական տարբեր պայմանների ազդեցությամբ այս կամ այն տարրը չի կարող որոշիչ դառնալ, գերակշիռ դեր ունենալ՝ որպես առաջ մղիչ ուժ, և երբեք հանդես չգալ միայնակ, բացարձակ գերակշռող դերով: Այդ իսկ պատճառով հնարավոր չէ ըմբռնել Մարքսի գլխավոր դրույթներից մեկը, թե հասարակության զարգացումը արտադրողական ուժերի իմանենտ /ներքին/ զարգացումն է: Իրողությունն այն է, որ ոչ թե տարրերից որևէ մեկն է պայմանավորում զարգացումը, այլ “բոլոր տարրերի գումարը, ամբողջությունը”: Նշանակում է, պատմական ռեալիզմի համար գոյություն չունեն տնտեսական, իրավական, գաղափարական երևույթներ առանձին-առանձին, այլ ընկերային-քաղաքական գործընթացներ, որոնց մեջ զուգորդվում են այդ տարրերը: Ուրեմն, պատմական հեղաշրջումների աղբյուրները ոչ թե ընկերային զարգացման որևէ տարրի մեջ են, այլ երկու կողմերի փոխազդեցության: Փոխազդեցություն իդեալի և տնտեսության, միջավայրի և անհատի, կոլեկտիվ և անհատական ձգտումների, բնագիտական-մեխանիկական և ընկերային-պատմական պատճառականությունների միջև և այլն:

Պատմական գործընթացի բազմապիսի և բազմաբնույթ տարրերը կարելի է բաժանել /դասակարգել/ երկու խմբի՝ տնտեսական և գաղափարաբանական: Առաջինի մեջ ընդգրկվում են այն բոլոր տարրերը, որոնք պատկանում են միջավայր-բնությանը՝ բնական պայմաններ, հողի հատկություն, կլիմա, աշխարհագրական դիրք, տնտեսություն և այլն: Երկրորդի մեջ այն ամենը, ինչը կրում է մարդը՝ գիտակցության ձևեր, գաղափար, բարոյագիտություն, գիտություն, կրոն, փիլիսոփայություն, իրավունք, հոգեբանություն և այլն:

Այսպիսով, մարդը և միջավայրն են նախասկիզբը: Նրանք միմյանց հետ այնպիսի հարաբերության մեջ են, ինչպիսի հարաբերության մեջ են ենթական /սուբյեկտը/ և առարկան /օբյեկտը /: Նրանք փոխադարձորեն լրացնում են միմյանց՝ ենթակայի և առարկայի իմաստով: Այդ փոխհարաբերությունն է կազմում “փաստապես պատմահասարակական կյանքի բովանդակությունը”: Մարդը պատմության ենթակայական կողմն է, միջավայրը՝ առարկայականը: Նրանք կազմում են մեկ մեծություն: Նրանցից

դուրս տեղի չի ունենում և չի կարող տեղի ունենալ պատմական գործընթաց: Եվ ինչպես որ ֆիզիկականը և հոգեկանը անխախտելիորեն միախուսված են մարդ-անհատի մեջ, այնպես էլ հասարակական երևույթի, պատմական գործընթացի մեջ շաղկապված են տնտեսական ու գաղափարական տարրերը՝ տնտեսությունը և գաղափարաբանությունը:

Մտածողության զարգացման ընթացքում նրանք ի սկզբանե միացած տարրերը, բաժանվել են միմյանցից, գերազնահատվել է որևէ մեկը, և արհեստականորեն հիմնավորվել են, ըստ էության, նյութապաշտ /մատերիալիստական/ կամ գաղափարապաշտ /իդեալիստական/ պատմահայեցողությունները: Սակայն հասարակության տնտեսական և գաղափարական, մարդկանց ֆիզիկական ու հոգեկան կողմերը միմյանց հակադրված չեն, և “չի կարելի հակադրել”: Նրանք կազմում են մի ամբողջական գործընթաց, մի ներդաշնակ ամբողջություն և միասնական են իրենց հիմքում: Բաժանումը հնարավոր է in abstracto /որպես վերացականություն/: Իսկ այդ “սկզբնական ու անբաժան դրությունը, այդ մեկ և էապես անբաժան մեծությունը կազմում է իրապաշտ պատմահայեցողության անկյունաքարը”: Տարբերակումն առաջանում է Ֆրանզյանի խոսքերով՝ դիտելակերպից, ուսումնասիրության և “ոչ թե շարքերի” տեսանկյունից: Օրինակ, եթե հասարակությունը թևակոխում է իր նյութական տնտեսական կողմով և ուսումնասիրվում այդ տեսքով, կստացվի տնտեսություն, իսկ հասարակության վրա կնայվի ենթակայական-հոգեկան տեսակետով, ու կստացվի հոգեբանություն, բարոյականություն և այլն, կարճ՝ գաղափարաբանություն:

Հասարակական-պատմական երևույթի տնտեսական և գաղափարական “միջավայրը և եսը” կողմերը կամ տարրերը գտնվում են մշտական ֆունկցիոնալ /գործառնական/ կախման և հարաբերության մեջ: Մեկի փոփոխությունը, նշանակում է, ուղեկցվում է մյուսի փոփոխությամբ: Եթե փոխվում է ա-ն անպայմանորեն փոխվում է նաև Բ-ն և ընդհակառակը՝ Բ-ի փոփոխությունը ա-ի փոփոխության գործառույթն է և ընդհակառակը: Ֆունկցիայի հասկացությունն ինքնին վերացնում է առաջնության հարցն առհասարակ: “Պատմական գործընթացի տարրերից մեկը, - պնդում է Ֆրանզյանը, - պատճառ չէ, մյուսը հետևանք, մեկը գերադաս, մյուսը՝ ստորադաս, մեկը՝ ներգործական, մյուսը՝ կրավորական: Նրանք համարժեք

են և համազոր: Փոխազդեցության մեջ նրանք ներկայացնում են միա-
ժամանակ պատճառ և հետևանք, կրավորական և ներգործական... Այս
երկշարք ուժերը միմյանց են պատկանում և միաստաբար ներգործում”:

Պատմական ռեալիզմի տեսակետին է Հ.Յ. Դաշնակցությունը, գրում է
Ֆրանգյանը, նրա Հիմնադիր երրորդության Միտքը՝ Քրիստափոր Միքա-
յելյանը: Նա իր հիմնական ստեղծագործություններում՝ “Ամբոխային
տրամաբանություն”, “Պատմական չարիք”, “Հայ-քրդական հարաբերու-
թյունները”, խնամքով վեր է հանում պատմական երևույթը պայմանավորող
բոլոր գործոնները, վերլուծում և արժևորում է նրանցից յուրաքանչյուրի՝
երկրի մշակույթի, ազգային և պատմական առանձնահատկությունների,
միջավայրի, կրոնի, տնտեսական շահերի և այլնի դերը: Նա դիտում է
գործընթացը, երևույթը իր ամբողջական ընթացքի մեջ: Քրիստափոս իր
ինչպես գործնական, այնպես էլ ստեղծագործական կյանքում ղեկա-
վարվում էր պատմական ռեալիզմի կարևորագույն ներգործության
սկզբունքով: Նա շեշտում էր, որ միշտ էլ ժողովրդի մեջ որոշ անհատներ,
նրա գիտակից և իդեալներ ունեցող մասը փոքրամասնությունն է: Կյանքի
ասպարեզում նա է գործուն դեր խաղում, ուղղություն տալիս և
գիտակցական պայքար մղում իդեալների իրականացման համար՝ իր
ետևից տանելով տարերային մասին՝ “անդեմ” զանգվածին:

Քրիստափորը, փաստորեն, մերժում է մարքսյան “իրերի բնական
ընթացքի” տեսակետը: “Գործուն” անհատները չեն սպասում, որ միջա-
վայրը միանգամայն հասունանա իրենց դավանած գաղափարների
համար: Այլապես “մեր քաղաքակրթությունը կլիներ քարե շրջանում”, մեզ
թողնելով մտաբերել միայն “արյան ու անհամար տանջանքների այն
հսկայական հնոցները, որոնց միջից անցել են հեղափոխիչ գաղա-
փարները”: Պատահական չէ, որ որոշ պայմաններում մի քանի առաջ-
ընթաց մարդու հետապնդած իրերի ընթացքը դառնում է ընդհանուր
կարգ, ընդհանուր սովորություն, ընդհանուր համոզմունք: Նրանք խառ-
նվում են իրերի տվյալ կարգի մեջ և իրենց ներգործուն մասնակցությամբ
ձգտում առաջ մղել պատմությունը, “ստեղծում են պատմություն”:

Ֆրանգյանն ուշադիր քննում և ընդգծում է իր դավանած աշխար-
հայացքի ճշմարտության ու բարոյականության սկզբունքները: Հիշեցնում
է, որ Քրիստափորին հետաքրքրում էր ոչ միայն ճշմարտությունը, այլև ոչ

պակաս չափով՝ արդարությունը: “Ղաշևակցության հիմնադիրների համար,- հիշեցնում է Ֆրանգյանը,- խիստ կարևոր է բարոյականն ու արդարությունը: Միայն բարոյական մարդիկ, ըստ Քրիստափորի, կարող են լինել լավ հեղափոխական: Հեղափոխական ասպարեզը շարժատանների համար չէ՝ ահա քրիստոնեության հատու վճիռը և “անառարկելի հրամայականը” /“կատեգորիկ իմպերատիվ”/: Նաև Ֆրանգյանի աներեր համոզումը, առարկայական ու ենթակայական “երկշարք ուժերը միմյանց են պատկանում և միասին ևերգործում: Եվ այդ երկու ուժերի... դաշնադրության մեջ է տեսնում,- ընդգծում է նա,- Զ.Յ. Ղաշևակցությունը գրավականը այն մեծ հաղթանակի, որ տանելու է աշխատավոր մարդկությունը թե՛ բնության կույր ուժերի, և թե՛ հասարակության մեջ տիրող անարդարության դեմ”:

Պետք է նկատել, որ Ֆրանգյանը պատմական ռեալիզմի համադրությամբ մշակելիս սևվել է առաջին հերթին ազգային աղմուկներից: Նրա համար, կարելի է ասել, “սկզբնաղբյուր” է ծառայել հայ հասարակական միտքը, ավելի որոշակի Քրիստափոր Միքայելյանի պատմա-հասարակագիտական աշխարհայացքը: Նրա շատ գրվածքներում շոշափելի իրողություն է Քրիստափորի “երկաթյա տրամաբանությունն” ու հետազոտության գիտական մեթոդը, որը նույն ինքը՝ իրապաշտ մեթոդն է: Ահա և Քրիստափորի տրված բնութագրումներից որոշ ընդգծումներ. նա խորը ծանոթություն ու լայն ըմբռնում ուներ հասարակական երևույթների ու շարժումների մասին, գիտեր մեր անցյալ կյանքը, գիտեր մեր ժողովրդի հոգեբանությունը, մեր իրականության ու միջավայրի հատուկ պայմանները, նա իր կուսակցությանը հաղորդեց կենսունակություն, որը գնում է մշտապես հարաճուս կյանքի և իրականության հետ, ունկնդրում երաժանական թելադրանքին ու այժմեական պահանջների ձայնին: Քրիստափոր Միքայելյանը իրապաշտ է, պատմական իրապաշտության և երկայացուցիչ և այլև: Այն մարդկանցից էր, որոնք աներկյուղ նայում են մերկ, թեկուզ Երբեմն անողոր իրականության աչքի մեջ:

Երկրորդ կենսատու աղբյուրը ռուս ենթակայական-հասարակագիտական դպրոցն է՝ Զերնիշնսկի, Լավրով, Միխայլովսկի, Կարեն, Չերնով, Լուսկեվիչ և ուրիշներ, որոնք կարողացան ազատ մնալ միակողմանիությունից, մշակեցին ու առաջ մղեցին “բովանդակ պատմական

գործընթացն ընդգրկող" նրա բոլոր բաղկացուցիչ-էական տարրերը համադրող մի ռեալիստական պատմահայեցողություն:

Երրորդը համաշխարհային, մասնավորապես, գերմանական փիլիսոփայական միտքն է, հատկապես՝ Մախը և Ավենարիուսը, Զիմմելը, Լիդները /պատմական հոգեֆիզիոլոգի/, որոնք կանգնած են տարրերի փոխազդեցության տեսակետի վրա: Նրանց կարծիքով՝ ինչպես որ անհատի մեջ անքակտելի կերպով միացած են իրար, այնպես էլ հասարակական երևույթների, պատմական գործընթացի մեջ շաղկապված են տնտեսական ու գաղափարաբանական տարրերը, գաղափարաբանությունն ու տնտեսությունը: Նրանց կողմից տնտեսագաղափարաբանական համընթացությունը /"պարալելիզմ"/ կիրառվում է նաև հասարակագիտության մեջ:

Ֆրանցյանն իր դավանած համադրության շրջանակներում քննադատում է և՛ պատմական իդեալիզմը, և՛ պատմական մատերիալիզմը ու մերժում է դրանք: Առաջինի դեպքում նա նկատի ունի Կանտին, Ֆիխտեին, Ռանգեին և հատկապես գաղափարապաշտ ուղղության "ծայրահեղ և բյուրեղացած ձևի" համակարգը՝ Հեգելի պատմահայեցողությունը: Համակարգեր, որոնք պատմա-հասարակական զարգացման մեջ առաջնակարգ տեղ ու դեր են հատկացնում ոգուն, մտքին, էթականական ուժերին, գաղափարաբանությանը: Այստեղ պատմահասարակական, ինչպես նաև համաշխարհային բնաշրջման շարժիչ ուժը բանականությունն է, գաղափարը, գիտելիքը: Երկրորդի դեպքում՝ տնտեսությունն է, արտադրողական ուժերը:

Երվանդ Ֆրանցյանը չի կարողանում ընդունել մարքսյան հիմնական ու միակողմանի տեսակետը, երբ նա հասարակությունը դիտում է կյութական-տնտեսական հայեցակարգով: Ժխտում է Մարքսի հիմնական եզրակացությունը՝ հասարակական կեցությունն է, որ որոշում է գիտակցությունը, որ հասարակական "հիմնաշենքն" է պայմանավորում "վերնաշենքը": Եվ այն, որ Մարքսը կյութա-տնտեսական բովանդակությունը դնում է իդեալիստական՝ դիալեկտիկական ձևի մեջ, որի հետևանքով Մարքսի հասարակագիտական տեսությունը՝ "հենց սկզբից ստանում է բնազանցական /մետաֆիզիկական/ բնույթ": Գիտական փիլիսոփայության համար անընդունելի է, ըստ Ֆրանցյանի, Մարքսի այն հիմնական պնդումը, թե հասարակության առաջ մղիչ ուժը դասակարգային ներհակությունն է, դասակարգային կոֆլիկտ, որ առանց հակադրության չկա

առաջադիմություն: Թե ինչպես տնտեսական ձևերը, այնպես էլ դասակարգերը հաջորդում են միմյանց դիալեկտիկայի օրենքներով, որ ժողովուրդների պատմությունը դասակարգային կռիվի պատմություն է: Միևնույն պատմությունը նաև ազգային կռիվի պատմություն է: “Դասակարգային կռիվի չափ, անգամ ավելի, – շեշտում, ամփոփում է Ֆրանգյանը, – մարդկային պատմությունը լցվում է ցեղերի, ազգերի կռիվով: / ... Իսկ մեր օրերի մասին ավելորդ ենք համարում խոսել, քանի որ երբեք ազգային բախումը, ազգերի հակամարտությունը այնպես սուր և ցայտուն ձևի մեջ չէր արտահայտվել, ինչպես այսօր”, /Ֆրանգյան Ե., Մեր փիլիսոփայական աշխարհայացքը: Իրապաշտ փիլիսոփայություն, Փարիզ, 1929, էջ 155/:

Ինչևէ:

Սահմանափակվենք շարադրվածով, այն հաստատման արձանագրումով, որ այսօր քիչ է միայն եղած արժեքների վերհանումը: Հայ ճշմարիտ մտավորականությունը պարտավոր է նախորդ սերնդի ձեռքբերումներն առաջ մղել ու հասցնել նոր բարձունքների: Որ անհրաժեշտ է դասական կատարելության հասցնել ազգային գաղափարաբանությունն ու այն պաշտպանել օտար խորշակների քայքայիչ ազդեցությունից: Այնպես և այնպիսի հետևողականությամբ, ինչպես հայ զորականն է պաշտպանում այսօր իր ՀՈՐՀԱՅՐԵՆԻՆ:

Փորձել ենք սույնով ներկայացնել դոկտոր Երվանդ Ֆրանգյանի հարուստ տեսական ժառանգության համահավաք մատենագիտությունը.

I. Հայագիտություն և հայրենագիտություն

- Ատրպատական. Պատկերագրող ժողովածու, Թիֆլիս, 1905, 296 էջ:
- Քրիստափոր Միքայելյան. Նրա կյանքը և աշխարհայեցողությունը, Բագու, 1917, 56 էջ:
- Հայ միտքը. Վանի իմաստասերը, Խրիմյան Հայրիկ, Թեհրան, 1919, 48 էջ:
- Հայ հասարակական միտքը. Ռաչատուր Աբովյան, Ստեփանոս Նազարյան, Միքայել Նալբանդյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Խրիմյան Հայրիկ, Գահիրե, 1928, 238 էջ:
- Հայ միտքը. Գիրք 1-2: Խրիմյան Հայրիկ, Գահիրե, 1925, 55 էջ:

II. Փիլիսոփայություն

- Փիլիսոփայական եամականներ.- «Գործ» (լրագիր), 1908, հոկտեմբեր 3, 7, 10, նոյեմբեր 4:
- Էրեստ Լևկևկի մոնիստական փիլիսոփայությունը, նրա ծննդյան 75 ամյակի առթիվ, 1834-1909 . - «Գործ» (լրագիր), 1909, մարտ 24, 25:
- Էմպիրիոկրիտիցիզմի հիմնական դրույթների շուրջը, Էրեստ Մախի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ. - «Վտակ» (լրագիր), 1908, ապրիլ 26, 29, 30, մայիս 2:
- Կյանք և փիլիսոփայություն. Վերջին փիլիսոփայական ուղղությունը (Պրագմատիզմ).- «Նոր Հոսանք» (ամսագիր), 1913, N 1, էջ 159-166:
- Հունական փիլիսոփայություն. Փիլիսոփայության պատմության ըմբռնումը.- «Նոր Հոսանք», N 2, էջ 373 - 386:
- Հունական փիլիսոփայություն. Աթենական փիլիսոփայությունը (Սոկրատես, Պլատոն).- «Նոր Հոսանք», N 3, էջ 580 - 594:
- Հունական փիլիսոփայություն. Արիստոտել, Հելենական կամ հետարիստոտելյան փիլիսոփայություն, Ստոյիկներ, Էպիկուրյան դպրոց, սկեպտիկ փիլիսոփայություն.- «Նոր Հոսանք», 1913, N 4-5, էջ 813 - 840:
- Քննադատական փիլիսոփայություն. Ներածություն, Լոկկ. - «Նոր Հոսանք», 1913, N 7-8, էջ 1254-1268:
- Քննադատական փիլիսոփայություն. Հյումի փիլիսոփայությունը.- «Նոր Հոսանք», 1914, N 2, էջ 237-249:
- Քննադատական փիլիսոփայություն. Կանտի կյանքը և անձնավորությունը. «Նոր Հոսանք», 1914, N 4, էջ 582-593:
- Քննադատական փիլիսոփայություն. Կանտի քննադատական պրոբլեմը և քննադատական մեթոդը. - «Նոր Հոսանք», 1914, N 7-8, էջ 1142-1154:
- Էրեստ Մախի փիլիսոփայությունը, նրա մահվան առթիվ.- «Գործ» (ամսագիր), 1917, N 1, էջ 66-85:
- Ի՞նչ է փիլիսոփայությունը.- Միտք: Ջուտ գիտական և փիլիսոփայական ժողովածու: Խմբագիր և հրատ. Ե.Ֆրանգյան, Եր., 1910, էջ 7-20:
- Պատմափիլիսոփայություն. Գիտական - փիլիսոփայական էություն.- Միտք: Ջուտ գիտական և փիլիսոփայական ժողովածու, էջ 21-86:
- Ֆ.Նիցշեն և նրա փիլիսոփայությունը, նրա մահվան 10-ամյակի առթիվ, 1900-1910, Թիֆլիս, 1910, 96 էջ:
- Պեսիմիզմի փիլիսոփան. Շոպենհաուերի մահվան 50-ամյակի առթիվ, 1860-1910, Եր., 1911, 160 էջ:
- Ն.Կ.Միխայլովսկիի որպես սոցիոլոգ-փիլիսոփա, Եր., 1911, 207 էջ:
- Michailowsky als Soziologe and Philosoph, Berlin, 1913:

- Հունական փիլիսոփայություն, Թիֆլիս, 1913, 85 էջ:
- Հասարակագիտական էտյուդներ, Հ.Յ. Դաշնակցության սոցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայեցողության հիմնավորման շուրջը, Բազու, 1917, 104 էջ:
- Մեր փիլիսոփայական աշխարհայացքը, Իրապաշտ փիլիսոփայություն, Հ.Յ. Դաշնակցության փիլիսոփայական աշխարհայացքի հիմնավորման փորձ, Փարիզ, 1929, 160 էջ:
- Փիլիսոփայության պատմություն, Հ. Ի. Հնադարյան փիլիսոփայության պատմություն, 300 էջ (անտիպ):
- Ֆրանզյան Ե., Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Թիֆլիս, 1913, 400 էջ: